

DE OUDSTE PLATTEGROND VAN BERGEN OP ZOOM

HET proefschrift van *dr E. Härtel*, "*Bergen op Zoom, proeve van een sociaal-geografische stadsanalyse*" (Terborg 1961), wijdt ook aandacht aan de oudste plattegrond van genoemde stad. De promovendus was voor zijn beschouwing aangewezen op hetgeen daarover door ondergetekende is gepubliceerd in "*Bergen op Zoom, de stad der Markiezen*". In dit Heemschutboekje konden echter slechts enkele van de argumenten worden gegeven voor het bewijs welk gedeelte van de stad de „villa”, m.a.w. het Bergen van voor 1260 moest zijn. De volledige bewijsvoering werd nimmer gepubliceerd. Hoe noodzakelijk dit is, blijkt uit deze dissertatie, omdat de schrijver ook nog enige waarde toekent aan de mening van *S. J. Fockema-Andrae*, die in "*Duizend jaar bouwen*"¹ zich beroept op een publikatie uit 1924, welke zeker niet de bedoeling had deze kwestie grondig uit de doeken te doen.

De oudste begrenzing van de gemeenschap Bergen moet kunnen worden vastgesteld, door uit te gaan van de plattegrond van Braun- Hogenberg van 1580, die geheel steunt op die van Jacob van Deventer ($\pm$ 1565). Van een gedeelte van deze plattegrond vindt men hier een schetsmatige tekening gegeven.

Op deze plattegrond zijn enkele gebouwen aangegeven, die er zonder twijfel eeuwen tevoren al stonden en gelegen waren aan de buitenrand van de villa Bergen.

Het zijn:

1e. *het gasthuis* (G) gelegen op de hoek van de Wouwse- en Blauwehandstraat. Dergelijke inrichtingen waren bestemd voor besmettelijke zieken, die niet *in* de stad werden geduld. Alle andere zieken werden thuis verpleegd. Dit gebouw wordt in 1305 in een acte genoemd² en kan geen ander zijn dan de inrichting, waaraan in 1246 een legaat was vermaakt.³

2e. Vlak daarbij stond in 1355 *de Waag* (F) (op het Zuivelplein).⁴ Dit gebouw, door de Heer opgericht, was pas nodig toen Bergen op Zoom een markt kreeg, d.w.z. nadat het stad was geworden. Dat was

vóór 1314 het geval. De Waag eiste voor de aangevoerde koopwaar enige ruimte. Daarvoor was in de oude stad geen plaats, dus bouwde men de Waag aan de rand van de stad.

3e. Hetzelfde kan gezegd worden van de *Lakenhal* (C) (hoek Markt-Hoogstraat), die er in 1314 ook al stond,⁵ doch eveneens pas nodig was geworden toen er markt werd gehouden.

4e. Het *Vleeshuis* (P) (op de hoek Markt-Pensstraat), door de volksmond nog "Vleeshal" genoemd. Bij dit gebouw, dat in de oudste heerlijkheidsrekening van 1384 wordt genoemd, werd het vee geslacht.⁶ Een dergelijk "abattoir" zette men vanwege "de quade lochten" liefst aan de rand van de stad.

5e. De *Hoogstraat* (21) wordt in 1297 genoemd.⁷ Op het hoogste punt van die straat stond de Peter en Paulus kapel (U), waar de heren van Borgvliet van oudsher werden gehuldigd.⁸ Borgvliet wat een afzonderlijke heerlijkheid, geheel onafhankelijk van Bergen op Zoom en zelfs ouder dan de heerlijkheid Bergen. De Hoogstraat vormde het begin van de weg, die in de middeleeuwen naar Borgvliet leidde. Het is uitgesloten te achten, dat de heren van Borgvliet oudtijds ingehuldigd werden binnen de stad Bergen, wel er buiten. De Hoogstraat behoorde enkele decennia vóór 1297 dus niet tot de stad.

6e. De *Fortuinstraat* (16) heet in de oudste stukken *Oude Potterstraat*, terwijl de huidige Potterstraat *Nieuwe Potterstraat* (18) wordt genoemd. Dit wijst er op, dat deze Nieuwe Potterstraat tot een latere stadsuitbreiding behoort, die niet lang voor 1400 tot stand moet zijn gekomen. Op alle plattegronden tot de 18e eeuw toe, vertonen bovendien de panden aan de westzijde van Markt (1), Fortuinstraat (16) en Steenbergsestraat (28) het karakter van eindbebouwing. Evenals bij de erven van kleine gemeenschappen was er niets achter. De westzijde van de Steenbergsestraat had dit karakter zelfs nog in de 19e eeuw.

Al deze huizen bezitten grote achtertuinen. Bovendien passen de erven van de later gebouwde huizen in de Nieuwe Potterstraat vrij precies aan bij de achterzijde van de percelen aan de westzijde van Markt en Oude Potterstraat (Fortuinstraat). Verschillende eigenaren behielden zelfs tot in de jongste tijd het servituut van doorgang naar de (nieuwe) Potterstraat.⁹

7e. De *Weverskat* (5). Deze straat dankt haar naam aan de werktuigen van de lakenwevers waarmee het laken werd opgerek. Dit soort instrumenten zette men evenals bijvoorbeeld een lijnbaan aan de rand van een stad.¹⁰

Verbinden we deze punten en straten, dan komen we tot de volgende begrenzing:

Noord: Antoniusstraat, Weverskat;

Oost: Minderbroedersstraat en Blauwehandstraat;

Zuid: de lijn die loopt van de hoek van de Wouwsestraat-Blauwehandstraat langs Zuivelplein met een bocht naar de Vleeshal;

West: Vleeshal en de westzijden van Markt, Fortuinstraat en Steenbergsestraat.

De oudste plattegrond vormt dus een rechthoek en dit wijst op een Frankische oorsprong, een Frankisch "castrum" misschien? ¹¹

De aangeduide rechthoek springt op iedere kaart en luchtfoto als het ware uit het beeld. Bestuderen we deze rechthoek en zijn omgeving nader, dan komen er weer andere zaken tot uiting, die mede kunnen dienen als bewijs, dat deze oppervlakte het oudste stadsdeel uitmaakt:

a. uitgezet op een kaart waarop hoogtelijnen voorkomen, vormt het aangegeven stuk een "dal", dat naar het noorden oploopt tot 8 m plus a.p. en naar het zuiden tot 9 m plus a.p. In tegenstelling tot de oude Kempische dorpen van de Saal-Franken ligt de kern van de jongere villa in een laagte.¹²

Bij iedere andere vorm, die men de oude stad zou willen geven, is dit niet het geval;

b. Straten zijn tot in de moderne tijd het meest standvastige deel van een oude stad. De straten in de boven aangegeven rechthoek zijn de smalste straten van Bergen op Zoom.¹³

c. Uit 15e eeuwse gegevens blijkt, dat het huizenblok tussen Kettingstraat en Goudenbloemstraat, evenals de wijk ten noorden van de Haven, een zelfstandige jurisdictie is geweest. De eerste heette "Verwersput". Dit hangt samen met de lakennijverheid (Weverskat!) en bijzonder het laken verven (blauwe handen van de ververs!). De lakennijverheid moet tussen 1350 en 1400 van betekenis geweest zijn gezien de bijzonder uitvoerige keuren van 1358 en 1400.¹⁴

d. Aan de *oostzijde* van de aangegeven rechthoek, liggen de straten van het nieuwe huizenblok nergens vlak tegenover de uiteinden van de straten in het oude blok. De Cromwielstraat heeft een sterk verminderde verkeersfunctie, terwijl de huidige Engelsestraat, tevoren H. Geeststraat geheten, ook later schijnt aangelegd. Bovendien waren in de genoemde "Verwersput" straatjes, die thans spoorloos verdwenen zijn: Cammerstraat, Volderstraat en Verwerstraat.¹⁵

e. Het stadsgedeelte ten oosten van de huidige Minderbroedersstraat is

in 1462/3 nog open terrein. In laatstgenoemd jaar wordt daar bouwgrond in gebruik gegeven aan de Minderbroeders. (J).¹⁶

- f. De "Vanckput" ten noorden van de Haven komt pas in 1503 binnen de stadsmuren. Deze wijk omvatte zoutketen en later meekrapstoven, bedrijven, die wegens het brandgevaar niet binnen de stadsmuren werden toegelaten.¹⁷
- g. Ten oosten van de stad bevonden en bevinden zich lage gronden, waar zich het opper-water verzamelde, dat van de meer oostelijker gelegen hoge gronden kwam afstromen, grotendeels door een stroompje dat later "de Balse Loop" heet. Dat was goed water. Omdat men dit in de villa te kort kwam wordt begrijpelijk, dat men in het laagste gedeelte van het dal een diepe geul heeft gegraven, die het oostelijk gelegen drassige gebied verbond met de haven. Dat werd de latere "Moervaart" of "Grebbe" (M). Dit kanaaltje loopt door het hart van de stad, langs het oude hof van de Heer. Bij de bouw van het Markiezenhof, begonnen in 1485, liet de Heer dit grachtje overkluizen, welk voorbeeld kort daarop door de burgers, wier erven aan de Grebbe grensden, werd gevolgd.
- h. In de oude "villa", waar een leenman van de Heer van Breda namens deze het gezag uitoefende, was geen behoefte aan een stadhuis, dat kwam dus later aan de vrije markt te liggen.¹⁸ Daartegenover vormen de woning van de heerlijke gezagsdrager, met de heerlijke boerderij en boomgaard "de Schoelieberg" (8) het middelpunt van de oude villa.
- Het huidige St. Catharinaplein, tevoren Vischmarkt (9), doch in de middeleeuwen *Huidenmarkt* geheten,¹⁹ maakte beslist géén deel uit van de hofboerderij. Het staat vast, dat voor de bouw van het Markiezenhof in 1485 panden aan de Huidenmarkt en Hofstraat moesten worden aangekocht. Dat wijst er sterk op, dat deze huizen van den beginne af aan in handen waren van de burgers (zie onder).
- Dit plein heeft bovendien een eigenaardige vorm, n.l. een afgeknotte driehoek. Misschien is het vroeger driehoekig geweest. Dat is eveneens een Frankisch verschijnsel: een stuk gemeenschapsgrond, binnen de agglomeratie van woningen, waarop dus geen markt kon worden gehouden.²⁰
- i. De *kerk* (A) ligt met de latere Grote Markt bij de aangewezen rechtehoek aan de rand van de villa. Is dat niet vreemd?
- Geenszins: een hoofdtrek van het Frankische d.w.z. Germaanse grondbezit was het persoonlijk gebruik van een eigen lap grond door

elk van de leden van de gemeenschap. Op dit erf, meestal smal en diep, bouwde de Frank zijn huis en stalling.

Dit lapje grond, waarop het woonhuis en zo nodig de stal getimmerd stonden, was het bezit van de bewoner, wiens eigendomsrecht alleen beperkt werd door bepaalde gewoonten. Dit eigendom n.l. gold als een familiebezit, waarop geen vreemdeling recht mocht verkrijgen en bij verkoop de familieleden recht van voorkeur genoten.

Daardoor kreeg de priester, de vreemdeling dus, geen gelegenheid in de kern van een Frankische villa een kerk te bouwen. Het was dus slechts *buiten* de bebouwde kern, dat de kerk kon verrijzen. Dit verschijnsel is vast te stellen bij de meeste Kempische en Brabantse dorps- en stadsvormingen en we zien het ook in Bergen op Zoom.²¹

- j. De *Markt* (1) was op de marktdagen ook een vrij rechtsgebied. Een dergelijk terrein kon beter aan de rand dan in het centrum gelegen zijn. Daardoor wordt dit plein mede door de aanwezigheid van stadshuis, kerk en lakenhal het belangrijkste plein.
- k. De *uitweg Markt-Bosstraat* is zeker iets later tot stand gekomen dan de Hoogstraat. De eigenaardige kromming houdt stellig verband met de aanleg van de Nieuwe Potterstraat. De verbinding Pensstraat (19) zal er in primitieve vorm geweest zijn. Er schoot niet anders over dan die vreemde knik te maken, om verbinding te krijgen met het verlengde van de Nieuwe Potterstraat.

Nu kan men de vraag stellen: Waarom ligt die Lieve Vrouwepoort (EE) zo ver van deze rechthoek? Deze poort was de eerste stadspoort, die rond 1300 in steen werd opgetrokken. Logischerwijze heeft men, toen onder de eerste Heer de stad omweld werd, enige ruimte genomen. Bovendien zullen we dit gebouw allereerst moeten zien als een frontdekking van het heerlijk hof voor aanvallen van af het Scheldewater, waar meermalen geroofd werd. Ook hiervoor was enige afstand gewenst.

Tussen Hof en Lieve Vrouwepoort kon ook de eerste uitbreiding van de stad plaats vinden. Lieve Vrouwestraat (29) met Nieuwe Potterstraat (18) vormen derhalve de eerste uitbreiding. Achter de huizen van de Lieve Vrouwestraat had men dan meteen het onmisbare water.

De verdere uitbouw van de stad is met een zekere charme rond de aangegeven rechthoek gevleid. In deze uitbreiding voelt men duidelijk de bedoeling, Kerk en Grote Markt en Stadhuis tot middelpunt van de stad te maken.

De Koevoetstraat wordt in de 15e eeuw woonbuurt voor hen die aan de kerk verbonden zijn en krijgt daarom ook de naam Papenstraat. Toen

men dit in 1442 wilde verwezenlijken, moesten enkele boerderijen worden afgebroken.²² Ook dit zegt weer iets. Langs de Schoolstraat blijft nog lang open terrein, want daar wordt in de 15e eeuw een "Schuttershof" opgericht,²³ terwijl in de Huijbergsestraat een klooster wordt gebouwd. Dat was dus nog allemaal open terrein. Misschien kan hetzelfde worden gezegd van de erven aan de Hoogstraat, waar in de 15e eeuw Weert, Armentières en andere steden eigen hallen bezaten. De panden, die zich op deze erven bevinden hebben nog grote achtertuinen. Ook de terreinen ten westen van de Nieuwe Potterstraat houden het karakter van huizen met boomgaarden en tuinderijen.

Al deze gegevens kunnen slechts de stelling versterken, dat de bovenaangegeven rechthoek tot 1246 de villa Bergen vormde. Deze villa groeit na 1246 uit haar kinderschoenen. Dat wordt verklaarbaar als we het testament lezen van heer Godevaart IV van Breda, onder wie Bergen op Zoom dan nog ressorteert.

Deze wilsbeschikking geeft wel een juiste weerspiegeling van de geest welke het 13e eeuwse Brabant kenmerkt. Godevaart deed vele schenkingen aan kerken, kloosters en ziekenhuizen.

Het voornaamste echter wat hij deed was evenwel *de vrijmaking van al zijn dienstbaren*. Hij verklaarde n.l. "aan de lieden in ons land vrijblijvend en van dienstbare afkomst zijnde, schenken wij hun vrijheid onder beding nochtans, dat ieder na zijn dood twaalf deniers Leuvens als keurmede (een belasting) betale."²⁴ Dit voorbeeld is door de Brabantse heretogen gevolgd en heeft er sterk toe bijgedragen dat tussen 1250 en 1270 verschillende dorpen in Brabant de status van stad verkregen.

KORNEEL SLOOTMANS

Bergen op Zoom, 11 juli 1962.

¹ Fockema Andreae, S. J. en ter Kuile, E. H. Duizend jaar bouwen in Nederland, dl. I, A'dam 1948, p. 76.

² "in de nieuwstrate (= Oude Wouwestraat) tusschen het gasthuys van Bergen aen deen sijde". Cartularium van het Weeshuis van B. op Zoom. G.A. B. o. Zoom, f. 7 verso.

³ Philippen, L., Het testament van Godevaart IV, in "Oudheid en Kunst", Brecht 1934.

⁴ Stadsregister G.A. B. o. Zoom, f. 240 verso „op den hoec die leecht tusschen die twee straten streckende van den voirschr. gasthuse, die een strate recht westwaert totter marct toe, ende die ander strate achter neffens tkerckhof van Bergen zootwaert." Het stadsregister bevat o.a. alle overdrachten van huizen en erven tussen 1397 en 1447.

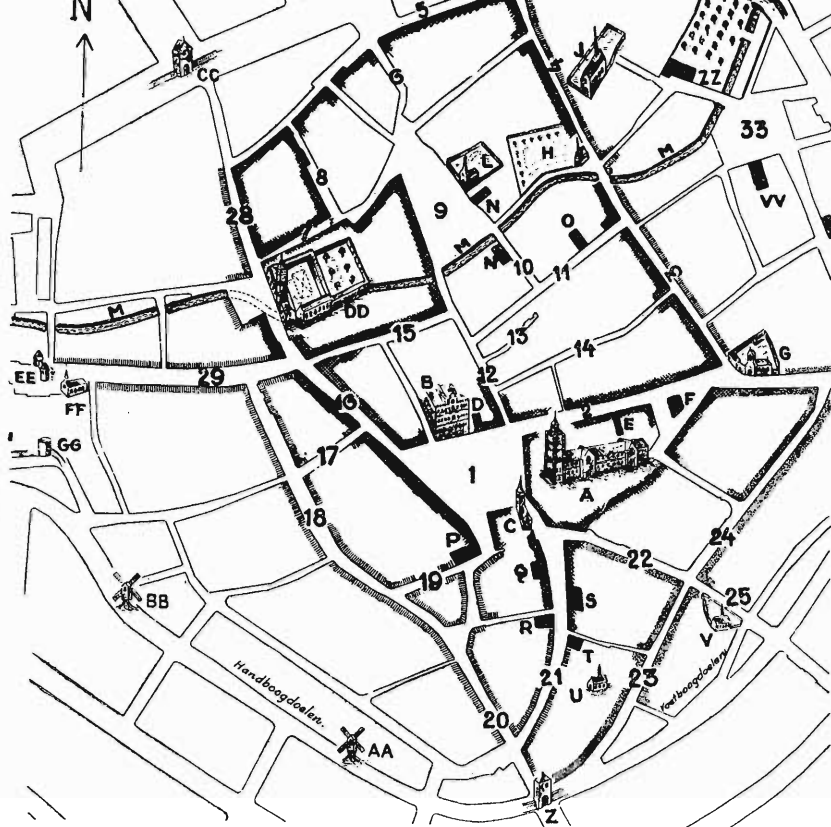
⁵ id. id. f. 20 verso, art. 51 en f. 75 recto: „eenen huus ende erve gelegen in de hoeckstraet... an de noordside es gelegen een erve, daerin tijden voerleden die lakenhalle op te staen plach" (1402). De plaats van de hal was later iets meer naar de markt opgeschoven.

⁶ Domeinrek. Cie. van Breda (G.A. B. o. Zoom) nr. 331.

⁷ Stadsregister, a.w. f. 9 verso.

⁸ Juten, G. C. A., Borgvliet, in "Parochiën van het bisdom Breda". Dekenaat B. o. Zoom, 2. p. 162.

- ⁹ Nieuwe Potterstraat, zie "Stadsregister f. 76 recto en verso (1401) en f. 133 recto en 94 verso. Uit dit laatste gegeven blijkt, dat het pand "Valkenborch" Gr. Markt 27, tot de Nieuwe Potterstraat doorliep. Het zelfde geldt voor het huidige pand van de firma Bisschoff, in de m.e. geheten "den Rinck", Stadsregister f. 198 verso. Eveneens voor de "Zwaan" en "Spiegel" aan de Grote Markt, zie Stadsregister f. 234 recto (thans kerk van de H. Maagd met pastorie). Voor Oude Potterstraat en Korte Potterstraat (Molstraat), zie Stadsregister f. 100 verso, 101 verso, 133 recto en 167 recto; Nieuwe Potterstraat of Lange Potterstraat, zie Stadsregister f. 251 verso.
- ¹⁰ In de Klaverstraat, d.w.z. aan de zuidzijde van de Weverskat waren ook een vollerij en een ramerie gelegen. Stadsregister f. 144 verso en f. 107 verso. De meeste panden van de Klaverstraat hebben grote erven, hetgeen ook weer wijst op eindbebouwing.
- ¹¹ De plattegrond van vele oude steden heeft de vorm van een rechthoek, zie de "Nederlandsche plattegrondstudien" van *dr Fr. Leyden* in "Historisch Tijdschrift", jrg. 1939 en '40. Het Frankisch karakter in jrg. 1939, p. 108.
- ¹² *F. Prims*, De Saalfranken in Vlaamsch-België, een bespreking van *G. des Marex*. Le problème de la colonisation franque et du régime agraire dans la Basse-Belgique, 1926 in "Bijdragen tot de Geschiedenis", 17e Jrg. Antwerpen 1926, p. 338.
- ¹³ Zij wisselden ook van naam. Kremerstraat heet tevoren Zilversmidstraat. Korte Mee-straat heet tevoren Brouwersstraat. Zie Stadsregister f. 56 verso. Brouwersstraat is heel oud.
- ¹⁴ S.R. 1479/80, f. 45 recto: "sinte Eeuwoutstraet opt kerckhof by de Verwersput". Met dit kerkhof is bedoeld het kerkhof bij de Minderbroeders, dit is ten oosten van de oostgrens van onze rechthoek. Verder f. 22 verso: "den baillu ende scepenen van den Vanckputte". Put betekent wijk. Cie. van Breda, nr. 1087 a-b-c-d, bevat diverse stukken betreffende baljuw en schepenen van den Vanckputte of zoutnering binnen Bergen op Zoom. Voor de keuren zie Stadsregister f. 21 recto (1400). Register Gildekeuren f. 19 recto (1358).
- ¹⁵ "In de Cammerstrate... aen de noirt zyde es gelegen de strate, dairmen ter ramen wairt gaet", Stadsregister, f. 196 verso; "Volderstrate", id, f. 232 recto, 244 verso en 245 recto en R. 213, f. 267 verso; "Raemstraetken", R. 213, f. 156 verso; "Wolstrate", Stadsregister f. 139 recto en 179 verso. Dit register spreekt op f. 135 recto in dezelfde buurt van "de Mortierstraete op Vulbeke". Als we op f. 129 verso lezen van de verkoop van een pand "gelegen in de noirt gast-huusstrate" (Minderbroedersstraat) opten hoec van des heylighgeeststraat (Engelsestraat) geheten het hof van Calstere" en dat dezelfde eigenaar ongetwijfeld vlak daarbij gelegen 3 cameran (kleine huisjes) verkoopt "in de mortierstrate", dan moet deze straat het meest westelijke stuk van de huidige Goudenbloemstraat zijn. "Mortier" betekent een huis gebouwd aan de stadsmuur, een wachthuis. Dit wijst ook op een ligging aan de rand van de stad. De hier genoemde straatjes zijn op de gereproduceerde kaart niet aangegeven. Op Braun-Hogenberg vindt men enkele kleine ongenoemde straatjes ten oosten van de Blauwehandstraat getekend.
- ¹⁶ *Juten*, G., Oud Bergen, p. 205.
- ¹⁷ Privilegeboek La C. f. 58 recto.
- ¹⁸ Over Gilles van Breda, voogd over de kleinzoon van de heer van Breda wordt in 1232 geschreven: hij zal het land omtrent de Zoom uitgenomen Wouw, hetgeen Boldinus (van Bergen) bezit, onverwijd terugkrijgen".
- ¹⁹ Stadsregister f. 92 recto spreekt over "een hofstad gelegen an die marct daer men die huden plege te vercopen, geheeten die nieu marct, an die... zuutside ons geduchts heren van Bergen erve" (Markiezenhof). Nieuw slaat hier op Huidemarkt, want in volgende actes staat "nieuwe hudemerct (f. 133), ande nieuwe merct geheten de Hudemerct (f. 199 verso). Bergen heeft voor 1400 al een Huidenmarkt. Die werd op het oude plein gehouden, waar nooit "markt" gehouden was.
- ²⁰ *Prims*, *dr F.*, Antwerpensiensia 2 (1928) p. 18.
- ²¹ *Laenen*, *dr J.*, Kerkelijk en godsdienstig Brabant, Bnd. I (Antwerpen 1935), p. 33.
- ²² R. 213, f. 150 verso; "meester Jacop Coelgenensone priester cum tutore draecht op Janne Mensaert een hofstede gelegen achter den coer van der kerken van Berghen", (± 1450). Verder R 282, f. 43 verso, gedeeltelijk afgedrukt in *Taxandria XXX*, p. 303.
- ²³ Peteren de Rouck, deken van de oude voetboogschutters koopt "eenen hof ende erve in de scoelstrate", Stadsregister f. 234 verso en f. 243: "de scuttershof in de vrythofstrate", (1441). De Schoolstraat ligt in het verlengde van Koevoet- of Vrijthofstraat.
- ²⁴ Zie noot 3.



VERKLARING LETTERS EN CIJFERS

- | | |
|--------------------------------|---|
| A: Grote Kerk | 1. Grote Markt |
| B: Stadhuis | 2. Zuivelstraat |
| C: Lakenhal | 3. Blauwehandstraat |
| D: Juwelierspand | 4. Minderbroedersstraat |
| E: Oosterlingenhuis | 5. Weverskat |
| F: Waag | 6. Wijngaardstraat |
| G: Gasthuis | 7. Hofstraat |
| H: St. Margrietenklooster | 8. Scholliersberg |
| J: Minderbroedersklooster | 9. St. Catharinaplein, vroeger Huidenmarkt |
| L: St. Jacobsgasthuis | 10. Nieuwstraat |
| M: Grebbe | 11. Engelsestraat, vroeger H. Geeststraat |
| N: Pakhuizen van de Engelsen | 12. Kremerstraat (Zilvermidstraat) |
| O: Handelshuis van de Engelsen | 13. Wolzakstraat |
| P: Vleeshal | 14. Cromwielstraat |
| Q: Halle van Antwerpen | 15. Kortemeestraat, vroeger Brouwersstraat |
| R: Halle van Weert | 16. Fortuinstraat, vroeger Oude Potterstraat |
| S: Halle van Diest | 17. Molstraat, vroeger Korte Potterstraat |
| T: Halle van Armentières | 18. Potterstraat, vroeger Nieuwe Potterstraat |
| U: St. Peter en Paulus kapel | 19. Pensstraat |
| V: Cellezustersklooster | 20. Bosstraat |
| Z: Bospoort | 21. Hoogstraat |
| DD: Markiezenhof | 22. Kerkstraat |
| EE: Lieve Vrouwetoren | 23. Schoolstraat |
| FF: Lieve Vrouwekapel | 24. Koevoetstraat, vroeger Papenstraat |
| GG: Helle | 25. Huijbergsestraat |
| | 29. Lieve Vrouwestraat |